

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ (1889-1900 ԹԹ.)

ՊԵՏՈՅԱՆ Ս.Հ.*

Կովկասում բարեգործական ընկերություններ հիմնելու գաղափարը պայմանավորված էր հայերի հասարակական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններով ու կարիքներով, իսկ այդպիսի ընկերությունների երևան գալու նպատակն էր իրականացնել ոչ միայն աղքատախնամ, այլև կրթական-մշակութային գործունեություն: Այդ բարեգործական ընկերություններից էր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (այսուհետև՝ ԿՀԲԸ), որն իր բուն գործունեությունն սկսել է Թիֆլիսում 1881 թ.: ԿՀԲԸ-ի կանոնադրության 1-ին և 2-րդ հոդվածներում նշված էր Ընկերության գլխավոր նպատակը՝ Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում նպաստել լուսավորության տարածմանն ու նյութական օժանդակմանը, դրա իրագործման համար պահպանել արդեն գոյություն ունեցող հայկական ուսումնարանները և նպաստել նորերի ստեղծմանը, օժանդակել արհեստների տարածմանը, գրքերի և պարբերականների հրատարակությանը, վիճակագրատների, գրադարան-ընթերցարանների, տպարանների հիմնարկմանը և այլն: Դրանց իրագործման համար ԿՀԲԸ-ն պարտավորվում էր պաշտոնական թույլտվություն ստանալ իշխանություններից: Այն իրավունք ուներ նաև մասնաճյուղեր հիմնելու Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում²: Առաջիններից մեկը Շուշիի մասնաճյուղն էր: ԿՀԲԸ-ի Շուշիի տեղական մասնաճյուղի գործունեությունն սկզբնավորվեց 1881 թ. դեկտեմբերի 22-ին, երբ Ղարաբաղի Հայոց հոգևոր դպրոցի տեսուչ Համբարձում Առաքելյանը բարեգործական ընկերությանն անդամակցելու պատրաստ 26 անձանց

* ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ, st.petoyan@gmail.com, հոդվածի ընդունման օրը՝ 11.09.2018, տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյանը:

² Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881-1911, կազմեց՝ Լ.Էո, Թիֆլիս, 1911, էջ 40-42:

հրավիրեց ընդհանուր ժողովի՝ ձեռնարկելով տեղական վարչության ընտրությունը³: ԿՀԲԸ-ի Թիֆլիսի խորհուրդը 1882 թ. մարտի 4-ի հրամանագրով Շուշիի մասնաճյուղը հայտարարեց բացված՝ ստանձնելով գործերի ղեկավարումը⁴:

ԿՀԲԸ-ի Շուշիի տեղական վարչությունը հենց սկզբից իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Ընկերության անդամների թվի և նյութական միջոցների ավելացման վրա՝ զանազան անձանց հորդորելով անդամակցել, նվիրատվություն կատարել, ներկայացումներ կազմակերպելով և այլ ճանապարհներով դրամական միջոցներ հավաքել, որի մասին տեղեկանում ենք վարչության 1882 թ. գործունեության հաշվետվությունից: Մյուս կողմից՝ իր սուղ միջոցները շահեկան օգտագործելու համար վարչությունը որոշում է նախ Շուշիում բացել մի հանրային գրատուն-ընթերցարան, ապա նաև նպաստել գյուղական դպրոցների բացմանը: Չնայած դրան՝ վարչությունը գիտեր, որ գրատուն բացելու համար մեծ գումարներ էին հարկավոր, որոնցից զուրկ էր: Վարչությունը կարող էր այդ գործի համար նախկինում փակված «հասարակական գրատան»՝ մոտ 400 ռուբլի արժողությամբ բոլոր գրքերն ու կահկարասին ձեռք բերել անհամեմատ մատչելի գնով (100 ռուբլի), ուստի վերջինս չէր կամենում բաց թողնել այդ պատեհ առիթը⁵: Դա արդեն իսկ իրագործված ենք տեսնում վարչության 1882 թ. հաշվետվությունում, համաձայն որի՝ վարչությունը ձեռք էր բերել նշված գրատան կահկարասին ու գրքերը (419 միավոր գիրք)⁶:

1882 թ. օգոստոսի 8-ին վարչությունը Շուշիում գրատուն-ընթերցարան բացելու նպատակով առաջին անգամ դիմեց Թիֆլիսի խորհուրդ՝ հայտնելով, որ տեղական կառավարությանը դիմելու հարցում խորհուրդն ավելի մեծ լիազորություններով էր օժտված, քան վարչությունը⁷: Խորհուրդը սեպտեմբերի 6-ին պատասխանեց, որ, համաձայն ԿՀԲԸ կանոնադրության, վարչությունն իրավասու է դիմելու տեղական կառավարություն՝ գրատուն-

³ Ընդհանուր ժողովի նախագահ ընտրվեց Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Անդրեաս արքեպիսկոպոսը, ատենադպիր՝ Հ. Առաքելյանը:

⁴ **Հարությունյան Վ.**, Էջեր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության՝ Շուշիի տեղական վարչության պատմությունից, «ԼՂՀ Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», 2014, էջ 79:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 1004, թ. 33ա և շրջ.:

⁶ Նույն տեղում, թ. 36:

⁷ Նույն տեղում, թ. 18 և շրջ.:

ընթացարանի բացման թույլտվության խնդրանքով⁸: Այդուհանդերձ, նույն թվականի հոկտեմբերի 8-ին խորհուրդը որոշեց անձամբ դիմել Գանձակի նահանգապետին՝ թույլատրելու ԿՀԲԸ-ի Շուշիի տեղական վարչության կառավարության ներքո բացել գրատուն-ընթացարան⁹: Այս և հաջորդ երկու դիմումները (1883 թ. փետրվարի 16-ին¹⁰ և 1883 թ. ապրիլի 26-ին¹¹) որևէ պատասխանի չարժանացան: 1880-ական թվականներից ցարական քաղաքականությունն ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ արդեն իսկ կարող է ենթադրել բյուրոկրատիայի քամահրական վերաբերմունքի դրսևորումներ, և այս հենքի վրա հասկանալի է դառնում Գանձակի նահանգապետի անտարբերությունն այս դիմումների նկատմամբ:

1884-1886 թթ. Շուշիի տեղական վարչության համար բավական ծանր տարիներ էին: Խիստ նվազել էր անդամների թիվը. եթե 1882 թ. վարչությունն ուներ 86, իսկ 1883 թ.՝ 82 անդամ, ապա 1884-ին՝ 36, 1885-ին՝ 20, 1886-ին՝ 14 անդամ¹²: Ֆինանսական վիճակն այնքան էր ծանրացել, որ վարչությունն ստիպված վաճառեց նախկինում ձեռք բերած «հասարակական գրատան» գրքային ֆոնդը: Ըստ Լեոյի՝ դա պարտադրված քայլ էր¹³: 1886 թ. վարչության անդամների թիվը (14), ըստ ԿՀԲԸ-ի կանոնադրության, նվազագույն շեմն էր, որը չհաղթահարելու դեպքում տեղական վարչությունը պետք է լուծարվեր¹⁴: Իսկ անդամակցությունն ինքնին ենթադրում էր անդամավճարների գանձում (տարեկան 5 ռուբլի), որն էլ վարչության ֆինանսական գլխավոր աղբյուրներից էր: Վերոհիշյալ վաճառված գրքերի գումարով վարչությունը նպատակ ուներ կայունացնել իր ֆինանսական վիճակը: Հետևաբար անպտուղ էր մնալու գրատուն-ընթացարանի գաղափարը: Հենց այս՝ վարչության համար ամենածանր տարում՝ 1886 թ. նոյեմբերի 16-ին, գրատուն-ընթացարան բացելու թույլտվության հարցով խորհուրդը մեկ անգամ ևս դիմեց Գանձակի նահանգապե-

⁸ Նույն տեղում, թ. 19 և շրջ.:

⁹ Նույն տեղում, գ. 269, թ. 1 և շրջ.:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 3 և շրջ.:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 7 և շրջ.:

¹² Տարագ, 1891, թիվ 48, էջ 714:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

տին¹⁵: Խորհուրդը գիտակցում էր, որ գրատուն-ընթերցարանի բացումը կաշխուժացներ հետաքրքրությունը տեղական վարչության նկատմամբ:

Ի վերջո, Գանձակի նահանգապետարանը 1888 թ. հունիսի 9-ին արձագանքեց Ընկերության դիմումին՝ թույլատրելով գրատուն-ընթերցարան բացել ԿՀԲԸ-ի խորհրդի անձնական պատասխանատվությամբ: Այս գրությունը կրում է խորհրդի փոխնախագահի երկու մակագրությունները (10 սեպտեմբերի, 1888 թ.), համաձայն որոնց՝ վերջինս հանձնարարում է վկայագիրն ուղարկել Շուշիի տեղական վարչություն՝ գրատուն-ընթերցարան բացելու, ինչպես նաև ընթերցարանի կանոնադրությունը կազմելու ու խորհրդի հաստատմանն ուղարկելու համար¹⁶: Սակայն այս անգամ էլ գրատուն-ընթերցարանի բացման թույլտվությունը միանշանակ չընդունվեց Շուշիի տեղական վարչությունում: Լուրջ կասկածներ կային ընթերցարանի նկատմամբ հանրային հետաքրքրության, ուրեմն և բավարար թվով ընթերցողների առկայության վերաբերյալ: Իսկ գրադարանի բացման կողմնակիցները խնդրի լուծումը տեսնում էին հանրության մեջ պահանջ և հետաքրքրություն առաջացնելու ուղղությամբ¹⁷: Որոշվեց, որ Շուշիի մասնաճյուղն անպայման պետք է ունենա իր գրատուն-ընթերցարանը: Վարչությունը 1888 թ. հոկտեմբերի 27-ին խորհրդի քննությանն ու հաստատմանը ներկայացրեց Շուշիում բացվելիք գրատուն-ընթերցարանի կանոնադրությունը¹⁸, որն էլ հաստատվեց 1889 թ. փետրվարի 12-ին¹⁹: Կանոնադրության երկլեզու (հայերեն և ռուսերեն) տեքստի տպագրությունը թույլատրվեց 1889 թ. մարտի 15-ին²⁰:

ԿՀԲԸ-ի Շուշիի տեղական վարչությունը 1889 թ. մարտի 10-ին տարածում է երկլեզու (հայերեն և ռուսերեն) հայտարարություն, ըստ որի՝ մարտի 12-ից Հայոց հրապարակի վրա՝ Խուբլարյան եղբայրների խանութի վերնահարկում, նախատեսվում էր բացել գրատուն-ընթերցարան²¹: Գրատուն-ընթերցարանը գործելու էր ամեն օր՝ առավոտյան ժամը 9-ից մինչև

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 269, թ. 8 և շրջ.:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 9:

¹⁷ Տարագ, 1891, թիվ 48, էջ 715:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 269, թ. 14:

¹⁹ Նույն տեղում, թթ. 17 և շրջ., 18 և շրջ.:

²⁰ Հոդվածի վերջում որպես հավելված գետեղել ենք վերոհիշյալ կանոնադրությունը՝ «Կանոններ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Շուշույ Տեղական Վարչութեան Գրատուն-Ընթերցարանի համար»:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 169, թ. 1:

2-ը և երեկոյան ժամը 5-ից մինչև 9-ը²²: Ընկերության անդամ չհանդիսացող յուրաքանչյուր ընթերցողի համար գործում էր հետևյալ բաժանորդագինը՝ տարեկան 4 ռուբլի, ամսական 50 կոպեկ և օրական 5 կոպեկ²³: Ընկերության անդամներն ազատված էին բաժանորդագնից, քանի որ վարչությանը տարեկան տրամադրում էին 5 ռուբլի անդամավճար²⁴:

Գրադարան-ընթերցարանն²⁵ առաջին տարում (1889 թ.) ունեցել է ընդամենը 587 միավոր գիրք և ստացել 17 պարբերական հրատարակություն: Այն չի ունեցել ձեռագրերի բաժին, իսկ գրքային հավաքածուն միայն հայերենով և ռուսերենով էր²⁶:

Շուշիի տեղական վարչության 1889 թ. գործունեության հաշիվ-տեղեկանքում ելքերի համար ողջ տարվա ծախսը կազմել է 725 ռուբլի, որից 465.75 ռուբլին սահմանված էր բացվելիք ընթերցարանի ծախսերի համար²⁷: Վարչությունն իր միջոցների մեծ մասը նպատակ ուներ հատկացնել գրադարան-ընթերցարանի կարիքների համար: Թեև սկզբից գրադարան-ընթերցարանի գործունեությունը բավական դանդաղ էր ընթանում, բայց աստիճանաբար այն կարողանում է գրավել հասարակության մի մասի համակրանքը՝ ապահովելով ընթերցողների պահանջը²⁸:

Գրադարան-ընթերցարանի առաջին տարիների գործունեության կարևորագույն ձեռքբերումներից էին հրատարակված գրացուցակները, որոնցով վերջինս հաշվետու էր խորհրդին, ընթերցող հասարակությանը, նվիրատուներին, ինչպես նաև բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրված էին գրա-

²² Ընթերցարանի մինչև երեկոյան 9-ը գործելը հուշում է, որ վարչությունը հաշվի էր առել այն փաստը, որ աշխատավորները ևս երեկոներն ընթերցանությամբ զբաղվելու հնարավորություն ունենային:

²³ Հետաքրքրական մի փաստ ևս: Գանձակի նահանգապետի գրասենյակի թույլտվությամբ 1888 թ. հունիսի 1-ից Շուշիում բացվում է մեկ այլ գրադարան-ընթերցարան, որը գտնվում էր Հայոց Հոգևոր Տեսչության տպարանին կից Հասան-Ջալալյանի տանը: Գրադարանի բաժանորդագինն էր տարեկան 5 ռուբլի, ամսական 50 կոպեկ, իսկ չանդամագրվածներն ամեն մի մուտքի դիմաց պետք է վճարեին 5 կոպեկ (մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 167, թ. 29):

²⁴ Մանրամասն տե՛ս հավելվածում:

²⁵ Պաշտոնական բոլոր գրագրություններում և տեղական վարչության ընթերցարանի կանոնադրության մեջ հիշյալ հաստատությունը կոչվում էր «գրատուն-ընթերցարան»: Սակայն գործունեության առաջին իսկ տարվանից պաշտոնական տեղեկագրերում և զեկուցագրերում հաստատությունը կոչվում է «գրադարան-ընթերցարան»:

²⁶ Ազգագրական հանդես, երկրորդ տարի, Բ գիրք, 1897, էջ 103:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1004, թ. 108:

²⁸ Տարագ, 1891, թիվ 48, էջ 715:

դարանի գրքային ունեցվածքով: Այսպես, 1891 թ. մարտի 7-ի մի գրությունից տեղեկանում ենք, որ սույն գրադարանի ողջ գրքերի ցուցակը պատրաստվում էր տպագրության, որի ավարտից հետո վարչությունն այն ներկայացնելու էր խորհրդին²⁹: Ըստ այդմ՝ 1892 թ. փետրվարի 21-ին վարչությունը խորհրդի ուշադրությանն էր ներկայացնում գրադարանի միակ տպագիր գրացուցակը և առանձին թերթերի վրա տեղ գտած պարբերական հրատարակությունների ձեռագիր ցուցակը: Փետրվարի 21-ի գրությունից պարզ է դառնում, որ գրադարանն ունեցել է 1638.11 ռուբլի արժողությամբ գրքեր և 634.05 ռուբլու հրատարակություններ՝ չհաշված ամենօրյա թերթերը: Ձեռագիր ցուցակում առկա են 32 միավոր ռուսերեն և 108 միավոր հայերեն պարբերական հրատարակություններ, իսկ տպագիր գրացուցակում՝ 1346 միավոր ռուսերեն և հայերեն գրքեր: Գրադարանի համար ձեռք բերվող նոր գրքերի ցուցակը ևս պետք է հրատարակվեր՝ իբրև հավելված: Վարչությունն էլ պարտավորվում էր այդ հավելվածները, որպես տեղեկություն, ամեն անգամ ներկայացնել խորհրդին³⁰:

Հիմք ընդունելով 1892 թ. փետրվարի 21-ի գրության տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Շուշիի գրադարան-ընթերցարանի գրացուցակներին, փորձեցինք պարզել, թե հիշյալ գրադարան-ընթերցարանն իր գոյության ընթացքում որքան տպագիր գրացուցակ է ունեցել: Այսպես, մատենագիտական ցանկերում առկա են ԿՀԲԸ-ի Շուշիի գրադարան-ընթերցարանի՝ մեզ հայտնի երկու տպագիր գրացուցակներ (հրատարակված Շուշիի «Հայոց Հոգևոր Տեսչության» տպարանում): Դրանք են՝ «Գրացուցակ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Շուշի քաղաքում» (1891 թ., 80 էջ) և «N 2 Գրացուցակ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Շուշի քաղաքում» (1894 թ., 70 էջ): Գրացուցակները կազմված են երկու մասից, որոնցից առաջին մասը ռուսերեն գրքեր են, իսկ երկրորդը՝ հայերեն: Գրացուցակներն ունեն կարգային (սիստեմատիկ) կառուցվածք³¹: 1891 թ. գրացուցակի և՛ ռուսերեն, և՛ հայերեն մասերի նկարագրությունները ներկայացված են 12 բաժիններում: Հայերեն մասի կարգային բաժանումներն են. I. Կրօնական, փիլիսոփայական, հոգեբանական, II. Դպրու-

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 269, թ. 26:

³⁰ Նույն տեղում, թթ. 29 և շրջ., 30 և շրջ., 31:

³¹ **Իշխանյան Ռ.**, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Բ (1800-1920), Ե., 1968, էջ 329:

թին (բանահիւսական, վիպասանական, բանաստեղծական), III. Մատենագիտութիւնը նախնեաց, IV. Պատմութիւն, կենսագրութիւն, ազգագրութիւն, V. Աշխարհագրութիւն, ճանապարհորդութիւն, տեղագրութիւն, VI. Մանկավարժութիւն, դասագրքեր, VII. Ժողովրդական և մանկական գրքեր, VIII. Լեզուագիտական, հնախօսական, IX. Բնական գիտութիւնը, մասնագիտական, X. Բժշկական, առողջապահական, XI. Օրէնսգիտական, քաղաքական, սօցիոլոգիական, XII. Այլ եւ այլք³²:

1894 թ. տպագրված N 2 գրացուցակի երկու բաժիններն էլ գրեթէ ամբողջությամբ նման են նախորդ գրացուցակի կառուցվածքին՝ միայն այն տարբերությամբ, որ ռուսերեն բաժինն այստեղ կազմված է 13 գլխից (ավելացվել է «Периодическія изданія» գլուխը), իսկ հայերեն բաժնի «Օրէնսգիտական, քաղաքական, սօցիոլոգիական» գլուխը փոխարինվել է «Պարբերական հրատարակութիւններ» գլխով: Այս գրացուցակներից տեղեկություն ենք ստանում գրադարան-ընթերցարանի ֆոնդային ունեցվածքի մասին, որը ձևավորվել է տարբեր անհատների նվիրատվություններից³³ և վարչության միջոցներից: Վարչությունն ամեն ինչ անում էր գրադարանը պահպանելու և ֆոնդերը համալրելու ուղղությամբ³⁴: Ընդհանուր առմամբ, վարչությունը գրադարանի տասնամյա գործունեության համար (1889-1899 թթ.) հատկացրել է 11001.61 ռուբլի, իսկ որպէս շահույթ ստացել է 1894.18 ռուբլի: Փաստորեն, պակասորդը կազմել է 9107.43 ռուբլի: Իսկ գրադարանի շահույթի մեծ մասն էլ ձևավորվել է բաժանորդագնից: Տաս-

³² 1891 թ. գրացուցակում գրքերի մատենագիտական նկարագրությունները թեև համառոտ են, սակայն հաղորդում են հիմնական տեղեկություններ, օրինակ՝ **Հասան-Ջալալեան Ա. Եպիսկ.**, Բարեկարգութիւնը, Շուշի [18] 72: Այս գրքի որևէ օրինակ չի հանդիպում Հայաստանի գրադարաններում, գրքի նկարագրությունը ներառված չէ հայ գրքի մատենագիտական ցանկերում:

³³ Գրադարան-ընթերցարանին նվիրատվություններ են կատարել Հովհաննես Ադամյանը (800 ռուբլի), Աննա Ղուկասյանը (200 ռուբլի), Սարգիս Ադամյանը (100 ռուբլի), Լեոն (20 ռուբլի և 176 միավոր գիրք), Կրասիլնիկյան եղբայրները (300 ռուբլի արժողությամբ գրքեր), Ջաքարյանները (63 ռուբլի արժողությամբ գրքեր), Արամ Տեր-Իսրայելյանը (103 միավոր գիրք՝ 96.95 ռուբլի արժողությամբ), Գաբրիել Դանիելբեկյանցը (139 միավոր գիրք՝ 113.21 ռուբլի արժողությամբ) և ուրիշներ: Գրադարանի բարեկամների թվում էին նաև Շուշիի ընթերցասեր երիտասարդները, որոնք դրամական հասույթներ էին նվիրաբերում:

³⁴ Եթէ գործունեության առաջին տարում գրադարան-ընթերցարանն ունեցել է 587 անուն գիրք, ապա փակվելու պահին գրքերի ընդհանուր թիվն անցել է 5000-ից (միջին հաշվով տարեկան համալրումը կազմում է 450-500 միավոր գիրք), որն էլ տվյալ ժամանակաշրջանի համար փոքր քանակ չէր:

Նամյա գործունեության ընթացքում տարեկան բաժանորդների ընդհանուր թիվը կազմել է 68 ընթերցող, ամսական՝ 3143, իսկ օրական՝ 3389 ընթերցող: Այդ ժամանակահատվածում «գրավականով» տուն են տարվել 51042 միավոր գիրք և պարբերական³⁵: Առաջին հայացքից անհասկանալի է, թե ինչպես կարող էր տասնամյա գործունեության ընթացքում ամսական և օրական կտրվածքով բաժանորդագրվածների թիվն այդքան մոտ լինել իրար: Սա բացատրվում է այն իրողությամբ, որ ընթերցողների գրեթե կեսը ուսանողներ ու աշակերտներ էին (ընթերցողների մասին վիճակագրությունը տե՛ս ստորև), որոնք էլ, բնականաբար, վճարունակ չէին: Ուստի առավել նպատակահարմար էր օգտվել օրական և ամսական բաժանորդագրություններից, որոնք համեմատաբար մատչելի էին³⁶:

Գրադարանը հասարակության բոլոր խավերին մատչելի դարձնելու համար գործունեության հինգերորդ տարվանից վարչությունը նվազեցրեց սահմանված բաժանորդագինը չունևոր ընթերցողների համար, որով վերջիններս կարող էին օգտվել գրադարանից՝ վճարելով տարեկան 1.50 ռուբլի՝ 4 ռուբլու փոխարեն, կես տարվա համար՝ 1 ռուբլի³⁷, ամսական 20 կոպեկ՝ 50 կոպեկի փոխարեն, օրական 2 կոպեկ՝ 5 կոպեկի փոխարեն: Մեկ այլ կետի համաձայն՝ չունևորները գրքեր և պարբերականներ տուն տանելիս ազատվում էին «գրավականից», փոխարենը բավարար էր միայն Ընկերության անդամներից մեկի գրավոր երաշխավորությունը³⁸: Փաստորեն, վարչությունը չունևոր ընթերցողների համար հաստատել էր վճարման նոր կարգ: Սա արվում էր գրադարանին առավել մեծ թվով ընթերցողներ ապահովելու և այն հասարակության տարբեր խավերին հասանելի դարձնելու նպատակով:

³⁵ Այս հանրագումարում ներառված է նաև չունևորներին տրամադրած բաժանորդագինը (մանրամասն տե՛ս աղյուսակում):

³⁶ Համեմատելով սահմանված բաժանորդագինը և ընթերցողների վճարունակության չափը՝ կարող ենք վկայակոչել Ստեփան Լալայանի հիշատակությունը XIX դարավերջին Արցախում աշխատավորության եկամտի մասին: Ըստ այդմ՝ բանվորների օրավարձը միջինում 7-40 կոպեկ էր, որից նվազագույն չափը բաժին էր ընկնում բանվոր երեխաներին (մանրամասն տե՛ս **Լալայան Ե.**, Երկեր (հինգ հատորով), հ. 2, Ե., 1988, էջ 86):

³⁷ Տեղեկություններ չկան այս հավելման կիրառման մասին:

³⁸ Տեղեկագիր Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Կովկասում 1893. տասն եւ երրորդ տարի, Թիֆլիս, 1894, էջ 43-44:

Գրադարան-ընթերցարանի գործունէութիւնը [1889-1898 թթ.]

Թուական		տրուած են անդորրագրեր			գրքեր են տարուել կարդալու համար	մուտք		ելք		ելքի առաւելութիւնը	
		տարեկան	ամսական	մուտքի (օրական)		րուբ.	կոպ.	րուբ.	կոպ.	րուբ.	կոպ.
I	1889 թ. մարտի 10-ից-	9	161	270	1834	138	91	1364	16	1225	25
II	1890 թ. ,, -	1	216	423	2631	139	61	570	5	430	44
III	1891 թ. ,, -	4	228	323	3353	152	-	646	90	494	90
IV	1892 թ. ,, -	3	230	306	4202	151	55	1300	17	1148	62
V	1893 թ. ,, -	5	233	246	3506	161	-	1219	77	1058	77
VI	1894 թ. յունուարի 1-ից-	6	359	327	5371	193	25	986	84	793	59
VII	1895 թ. ,, -	9	395	344	6723	215	40	1045	3	829	63
VIII	1896 թ. ,, -	10	385	382	7310	203	50	1282	73	1079	23
IX	1897 թ. ,, -	11	428	406	7453	253	35	1449	43	1196	8
X	1898 թ. ,, -	10	508	362	8659	285	61	1136	53	850	92
10 տարուայ ընթացքում		68	3143	3389	51042	1894	18	11001	61	9107	43

Ծանօթ. 1) VI, VII, VIII, IX և X տտ. տարեկան և ամսական հաշուի մէջ մտած են նաև չունևոր բաժանորդներին տրուած անդորրագրերը: VI տ. – տրուած են տարեկան՝ 2, ամսական՝ 117. VII տ. – տարեկան՝ 2, ամսական՝ 138. VIII տ. – տարեկան՝ 4, ամսական՝ 177. IX տ. – տարեկան՝ 2, ամսական՝ 141. X տ. – տարեկան՝ 3, ամսական 143:

2) Տուն տարուած գրքերի հաշուի մէջ չեն մտնում այն գրքերը, որոնք կարդացուած են ընթերցարանում: Դա էլ, պիտի ասել քիչ տոկոս է կազմում:

3) Վերջին տարեշրջանի մուտքը, այն է՝ 285 րուբ. 61 կոպէկը կազմուել է հետևեալ աղբիւրներից. ա) բաժանորդավճարներից – 261 րուբ. 71 կոպ., բ) տուգանքներից (գրքերի ուղացման համար) – 13 րուբ. 10 կոպ. և գ) գրացուցակների վաճառումից – 10 րուբ. 80 կոպէկ: Յիշեալ 285 րուբ. 61 կոպ. գումարը յանձնուած է ընկերութեան տեղական Վարչութեանը:

4) Վերոյիշեալ աղիւսակի մէջ չեն մտցրուած ընկերութեան անդամները, որոնք ձրիաբար են օգտուած գրադարան-ընթերցարանից: Դրանցից օգտուողների թիւը տարեկան, միջին թուվ, հասնում է 30-60-ի:

5) Ելքի վերաբերեալ ասել ծախսուած գումարները հոգացուել են ընկերութեան տեղական ճիւղի եկամտից³⁹:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 58, թ. 62:

Տասը տարվա կտրվածքով գրադարանի ընթերցողների ազգային պատկանելության վիճակագրական տվյալներն են՝ 80-85% հայեր, 3-10% ռուսներ, 2-8% թուրքեր, 2-5% վրացիներ և այլազգիներ: Իսկ ըստ դասակարգման՝ ընթերցողների թվում էին 40-50% ուսանողներ (աշակերտներ և աշակերտուհիներ), 20-25% վաճառականներ, 10-15% պաշտոնյաներ, 5% ուսուցիչներ, 3% արհեստավորներ և 2% կանայք⁴⁰: Գրադարանի տասնամյա գործունեության ընթացքում ավելի շատ ընթերցվել են վեպեր (60-70%), ապա՝ պարբերական հրատարակություններ, պատմական, կենսագրական, բժշկական, առողջապահական, բնագիտական, սոցիոլոգիական և այլ բնույթի գրականություն: Գրադարանը բավական հարուստ է եղել նաև գիտական գրականությամբ⁴¹: Ամենաընթերցված հայ հեղինակներն են եղել Ռաֆֆին, Շիրվանզադեն, Պ. Պոռչյանը, Ի. Աբովյանը, Ծերենցը, Լեոն և այլք, եվրոպական գրողներից՝ Ա. Դյուման, Ժյուլ Վեռնը, Ֆ. Շիլլերը, Մոլիերը և այլք (հայերեն թարգմանությամբ), իսկ ռուս հեղինակներից՝ Լ. Տոլստոյը, Ֆ. Դոստոևսկին, Ն. Գոգոլը, Ա. Պուշկինը, Ա. Չեխովը և այլք:

Հայերեն պարբերական հրատարակություններից առավել կարդացվում էին «Մուրճ», «Արաքս», «Տարազ», «Փորձ», «Աղբիւր», «Թատրոն», «Մշակ», «Նոր-Դար», իսկ ռուսերենով՝ «Артистъ», «Вестник Европы», «Книжки Недели», «Русская Мысль», «Сев. Вестник», «Мирь Божий», «Русское Богатство» և այլ ամսագրեր, շաբաթաթերթեր, օրաթերթեր:

Գրադարան-ընթերցարանին վերաբերող տեղեկագրերն ու պաշտոնական զեկուցագրերն ուսումնասիրելիս չենք հանդիպում որևէ գրքի կամ ամսագրի պակասորդի: Սա ուշագրավ հանգամանք է գրադարանային գործի կազմակերպման տեսակետից, որն էլ վկայում է Շուշիի գրադարան-ընթերցարանի գործունեության բարձր մակարդակի մասին: Տարբեր տարիներին գրադարան-ընթերցարանի տնօրեններ են եղել Առաքել Բաբախանյանը, Միրզաջան Լալազարյանը⁴² և Բագրատ Տեր-Սահակյանցը, իսկ գրադարանապետի պաշտոնում աշխատել է Քրիստափոր Թումյանը⁴³:

⁴⁰ Վիճակագրական թվերը ստացվել են Շուշիի գրադարան-ընթերցարանի ամենամյա հաշվետվությունների համեմատության և հանրագումարի շնորհիվ:

⁴¹ Ազգագրական հանդես, երկրորդ տարի, էջ 105:

⁴² Տեղեկագիր Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Կովկասում 1893. տասն եւ երրորդ տարի, էջ 43:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 46, թ. 88:

1899 թ. ԿՀԲԸ-ի կանոնադրության փոփոխությունից հետո լուծարվեցին Ընկերության բոլոր ճյուղերը, այդ թվում՝ Շուշիի մասնաճյուղը, որի հետևանքով 1900 թ. հունվարի 1-ին վերջնականապես փակվեց նաև գրադարան-ընթերցարանը⁴⁴: Համաձայն Գանձակի նահանգապետի 1902 թ. հունվարի 24-ի հրամանի, որն ուղղված էր Կովկասի Քաղաքացիական մասի գլխավոր վարչությանը, ԿՀԲԸ-ի Շուշիի նախկին բաժանմունքի լուծարման հետևանքով տեղի գրադարան-ընթերցարանի ֆոնդը (ավելի քան 5000 գիրք՝ 8000 ուրբլի արժողությամբ) և ողջ շարժական գույքը (աթոռ, սեղան, պահարան և այլն) փոխանցվեցին Շուշի քաղաքի տեղական իշխանություններին՝ հանրային վարչության կառավարման ներքո⁴⁵:

Շուշիի տեղական մասնաճյուղը կրկին սկսեց գործել 1908 թ. մարտի 6-ին: Քանի որ նույն թվականի հունվարի 31-ին հաստատել էր ընկերության նոր մշակված կանոնադրությունը, համաձայն որի՝ ԿՀԲԸ-ն իր ճյուղերով կարող էր նորից գործել Կովկասի հայաբնակ վայրերում⁴⁶: Շուշիի վերաբացված տեղական վարչության առաջին քայլերից էր նախկին փակված մասնաճյուղի «պարծանք կազմող գրադարանը» քաղաքային վարչությունից վերադարձնելու գործը, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի նոյեմբերի 1-ին: Կարճ ժամանակում կարգի բերվեց գրադարան-ընթերցարանը, որից և ընթերցողները կանոնավոր սկսեցին օգտվել⁴⁷:

⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1262, ց. 2, գ. 287, թ. 150:

⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 347, թ. 266 և շրջ.:

⁴⁶ Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881-1911, էջ 334:

⁴⁷ Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան 1908 թ. գործունեության, Թիֆլիս, 1909, էջ 63-64:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Կանոններ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Շուշույ Տեղական Վարչության Գրատուն-Ընթերցարանի համար⁴⁸

1. Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերության Շուշույ Տեղական Վարչության Գրատուն-Ընթերցարանը բացում է Շուշույ քաղաքում Ընկերության կանոնադրության 2-րդ յօդուածի Ե) կէտի հիման վերայ:

2. Գրատուն-Ընթերցարանի նպատակն է նպաստել ընթերցանության տարածմանը հասարակության բոլոր դասակարգերի մէջ:

3. Գրատուն-Ընթերցարանը ունի պարբերական հրատարակութիւններ և մատենագրութեան ու գիտութեանց վերաբերեալ գրքեր:

4. Գրքերի և պարբերական հրատարակութիւնների ընտրութիւնը և Գրատուն-Ընթերցարանը լաւ վիճակի մէջ պահելու հոգսը վերապահում է Բարեգործական Ընկերության Շուշույ Տեղական Վարչութեանը: Վարչութիւնը ընտրում է իւր միջից Գրատուն-Ընթերցարանի համար մի վերահսկող տնօրէն:

5. Գրքերի և պարբերական հրատարակութիւնների պահպանութեան, բաժանորդներին տալու և յետ ստանալու պարտականութիւնը յանձնում է գրադարանապետին, որ Վարչութեան ընտրած տնօրէնի անմիջական հսկողութեան տակ է գտնուում:

6. Գրատուն-Ընթերցարանի համար հարկաւոր մեծ ծախքերը կատարում են Վարչութեան ժողովի որոշմամբ, իսկ առօրեայ մանր ծախքերը կարող է անել տնօրէնը և կամ գրադարանապետը՝ առանց թոյլտուութիւն խնդրելու իւրաքանչիւր ծախքի համար. բացի՝ ծախքերի հաշիւը պիտի ներկայացուի Վարչութեանը ի հաստատութիւն ամիսը մի անգամ:

7. Գրատուն-Ընթերցարանի բաժանորդագիրը որոշում է՝ տարեկան չորս ուրբի, ամսական 50 կոպ., օրական 5 կոպ.: Բարեգործական Ընկերության անդամները, ուր էլ անդամագրուած լինեն, ազատ են վերոյիշեալ վճարներից: Բաժանորդ գրուողները ստանում են տպած անդորրագիր տնօրէնի ստորագրութեամբ և Վարչութեան կնիքով վաւերացրած:

Ծանօթ. Վարչութիւնը ներկայ յօդուածում նշանակուած գները կարող է նուազեցնել ըստ իր նկատողութեան:

8. Լրագրերը մնում են Ընթերցարանի սենեակում մի շաբաթ, իսկ ամսագրերը մինչև հետևեալ համարի ստացուիլը: Գրատուն-Ընթերցարանից

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 173, թթ. 1, 2, 3 և շրջեր.:

դուրս տարուող պարբերական հրատարակությունները և գրքերը յիշատակում են ժապաւինեալ մատենանում և ստացողը ստորագրում է:

Ծանօթ. Վարչութիւնն է որոշում իւրաքանչիւր տարուայ սկզբում, թէ յարկապէս ինչ գրքեր չը պիտի դուրս տարուին ընթերցարանից, օրինակ՝ բանարաններ, քարտէզներ, հազուագիւր գրքեր և այլն:

9. Գրքերը և պարբերական հրատարակությունները առանց գրաւականի դուրս չեն տրում: Գրաւականի չափը և թէ միանուագ քանի հատ գիրք և պարբերական հրատարակություն կարելի է տալ ամեն մի անդամի և յատկապէս որքան ժամանակով, որոշում է Վարչութիւնը իւրաքանչիւր տարի ըստ իւր տեսութեան:

10. Տուն տարուած գրքերը և պարբերական հրատարակությունները ժամանակին յետ չը դարձնողը ուշացման իւրաքանչիւր օրուայ համար վճարում է յօգուտ ընթերցարանի տուգանքը, որի չափը իւրաքանչիւր տարուայ սկզբում որոշում է Վարչութիւնը: Իսկ եթէ վերցուած գիրքը կամ հրատարակութիւնը փչացուի և կամ իսպառ չը վերադարձուի, տանողը կը զրկուի իր տուած գրաւականից:

11. Վարչութիւնն է սահմանում ընթերցարան յաճախողների նկատմամբ ներքին բարեկարգութեան հրահանգներ, որպէս նաև ընթերցարանի բացման օրերի և ժամերի որոշումներ:

12. Ընթերցարանի բոլոր հասոյթները ստացուելուն պէս գրում են Վարչութեան տուած ժապաւինեալ մատենանի մէջ գրադարանապետի ձեռքով, իսկ վճարողին տրում է անդորրագրական մատենանից ստացագիր, որի բունը մնում է մատենանում: Մուտքը և ելքը ստուգում է տնօրէնը առնուազն ամիսը մի անգամ և նրա օրինաւորութիւնը հաստատում իր ստորագրութեամբ: Տնօրէնը նոյնպէս պիտի ստուգէ գրաւականների կանոնաւոր ստացումը, ապահով պահուիլը և յետ ստացուիլը:

13. Բոլոր գրքերի և պարբերական հրատարակությունների համար կազմում է ընդհանուր ցուցակ, որի մէջ նշանակում են գրքերի և հրատարակությունների գները և նրանց համեմատ նշանակուած գրաւականի չափը:

14. Ներկայ կանոնները և Վարչութեանը Գրատուն-Ընթերցարանին վերաբերեալ հրամանագիրը պիտի կախուած լինին ընթերցարանի սրահում՝ ի գիտութիւն ամենեցուն:

**ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ
(1889-1900 ԹԹ.)**

ՊԵՏՈՅԱՆ Ս.Հ.

Ամփոփում

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի գործունեության մեջ նշանակալի դեր է ունեցել գրադարան-ընթերցարանը, որը հայ հասարակությանը հաղորդակից էր դարձնում ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականությանը: Պարբերական հրատարակությունների շնորհիվ ընթերցարանը եղել է տեղի հասարակության համար տեղեկատվության հիմնական աղբյուրներից մեկը: Գրադարան-ընթերցարանն իր գործունեության կարճ ժամանակահատվածում (1889 թ. մարտի 10–1900 թ. հունվարի 1) կարողացել է դառնալ Շուշիի կրթական-մշակութային կարևորագույն կենտրոն: Ընթերցարանից օգտվում էին հասարակության լայն շերտերը:

Բանալի բառեր՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերություն, կրթական-մշակութային կենտրոն, բարեգործություն, գրադարան-ընթերցարան, գիրք, գրացուցակ, տպագրություն:

**БИБЛИОТЕКА-ЧИТАЛЬНЯ ШУШИНСКОГО ФИЛИАЛА
КАВКАЗСКО-АРМЯНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО
ОБЩЕСТВА (1889-1900 ГГ.)**

ПЕТОЯН С.А.

Резюме

В деятельности Шушинского филиала Кавказско-армянского благотворительного общества важную роль играла библиотека-читальня, приобщавшая армянское общество не только к армянской, но и к мировой литературе. Благодаря поступающим в библиотеку периодическим изда-

ниям читальня была одним из основных источников информации для местного общества. За короткий период своего существования библиотека-читальня (с 10-го марта 1889 г. по 1-ое января 1900 г.) стала важным образовательно-культурным центром. Ею пользовались широкие слои общества.

Ключевые слова – Кавказско-армянское благотворительное общество, образовательно-культурный центр, местное управление Шуши, благотворительность, библиотека-читальня, книга, каталог, печать.

THE READING HALL OF SHUSHI BRANCH OF THE CAUCASUS ARMENIANS' BENEVOLENT SOCIETY (1889-1900)

S. PETOYAN

Abstract

In the activities of the local government of Shushi of the Caucasus-Armenians' Benevolent Society the library-reading hall played an important role, which directed the Armenian society not only to the Armenian, but also to the world literature. Thanks to the periodicals received by the library, the reading hall became one of the main sources of information for the local community. For a short period of its existence (from March 10, 1889 to January 1, 1900) the library-reading room became an important educational and cultural center. It was used by a wide society.

Key words – Caucasus Armenians' Benevolent Society, educational-cultural center, charity, library-reading hall, book, catalog, printing.